

Тіл білімінің жаңа бағыттары

I Генеративті лингвистика

II Әлеуметтік лингвистика

III Психоллингвистика

IV Когнитивті лингвистика

V Лингвомәдениеттану

VI Нейролингвистика

VII Паралингвистика және этнолингвистика

VIII Синтаксистік парадигма

I Генеративті лингвистика

Наум Хомскийдің (1928) қазіргі тіл білімінің дамуына әсерін асыра бағалау қиын. Хомскийдің лингвистикадағы революциясы туралы айтылуы кездейсоқ емес, Хомскийдің теориясы барлық гуманитарлық білім үшін маңыздылығын атап өтті. Хомский бүгінгі күнге дейін Платон, Аристотель, Шекспир, Фрейд, Маркс және Ленинмен бірге ең көп сілтеме жасалған он автордың бірі болып табылады, бұл авторлардың жалғыз тірі қалуы. Хомскийдің теориясы структурализм дағдарысына реакция болды-ол бастапқыда өзіне тиесілі. Структуралистер тілдік құрылымды, ең алдымен әлемнің көптеген тілдерінің фонологиясы мен морфологиясын, соның ішінде Азия, Африка және Американың аз зерттелген жазбаша тілдерін зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жеткені белгілі. Алайда, тіл білімінің синтаксистік және семантикалық мәселелерін шешуде структуралистік әдістің шектеулілігі сезілді. Нақты формальды өңдеуге болатын барлық нәрсе структуралистердің мүдделерінің шеңберіне кірді, олар лингвистикалық ақпаратты машиналық өңдеу, машиналық аударма үшін көп жұмыс жасады. Бірақ бұл лингвистиканың гуманитарлық ғылымдар арасындағы рөлін жоғалтып, іргелі гуманитарлық ғылымнан қолданбалы пәнге айналу қаупін тудырды. Структурализм мектептерінің көпшілігі тілді формальды статикалық жүйе ретінде оқығанда тіл мен ойлау, тіл мен қоғам, тілдің шығу тегі және басқалары сияқты негізгі жалпы теориялық мәселелерді елемеді. Н. Хомскийдің өзі өз идеяларының интеллектуалды бастаулары туралы айтып, алыстағы предшественниктерге – Порройл грамматикасына, Р. Декарт пен В. Фон Гумбольдтқа жүгінгені кездейсоқ емес. Тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі Н. Хомский адамның "грамматикалық тұрғыдан дұрыс Жаңа тұжырымдардың шексіз санын шығару және түсіну" қабілетін түсіндіруді қарастырды¹, ол өмір бойы кездескен шектеулі және шектеулі мәлімдемелерге сүйене отырып, басқаша айтқанда, неге бала бірнеше жыл ерте балалық шақта Балапан ұшуды үйренгендей табиғи және еркін сөйлеуді үйренеді. Бұл сұраққа структуралистер жауап бере алмады, Н. Хомский фонология мен морфологиядан тыс синтаксис пен семантика салаларына еніп, генеративті лингвистика деп аталатын теория құруға мәжбүр болды. Генеративті лингвистиканың пайда болуы дескриптивті лингвистиканың тілді, ең алдымен оның синтаксистік деңгейін жеткілікті толық және барабар сипаттай алмауымен байланысты болды. Сөйлемдердің синтаксистік құрылымындағы айырмашылықтарды талдау мүмкін болмады, олардың айырмашылығын ана тілінде сөйлейтіндер интуитивті түсінеді, екіұшты тіркестер мен сөйлемдерді талдай алмау оң, теріс, сұрақ және бұйрық арасында байланыс орната алмау, белсенді және пассивті сөйлемдер және т. б. Дескриптивті лингвистика сонымен қатар салыстырмалы түрде аз уақыт ішінде бала ана тілін шексіз дұрыс сөйлемдер шығара алатындай етіп игереді деген сұраққа жауап бере алмады. Генеративті лингвистика (лат. *generativus*-туа біткен, генеративті), оны Н. Хомский жасаған, оны трансформациялық генеративті грамматика, трансформациялық-генеративті грамматика, Хомский лингвистикасы немесе жай генеративизм деп те атайды. Бұл теорияның пайда болған жылы 1957 жыл – Н. Хомскийдің "синтаксистік құрылымдар" кітабы жарық көрген жыл болып саналады. Орыс тілінде алғаш рет бұл жұмыс В. А. Звегинцевтің "лингвистикадағы жаңа" жинағының екінші шығарылымында жарық көрді, К. и. Бабицкийдің аудармасы, математикалық терминдерді В. А. Успенский қарады. Бұл теорияны тудырушы деп аталады, өйткені тіл дұрыс сөйлемдердің шексіз санын шығаруға қабілетті модель ретінде түсініледі. Генеративті лингвистика, дәстүрлі тіл білімінен айырмашылығы, сипаттамамен емес, модельдеумен, тілдің пайда болуымен айналысады. Тілдік жүйенің деңгейлік иерархиясы дәстүрлі Тіл білімінің көрінісінде төменгі деңгейлердің бірліктерінен жоғарыда орналасқан деңгейлердің бірліктері қалай қалыптасатынын көрді: фонемалардан – морфемалар, олардан – лексемалар, лексемалардан – фразалар, сөз тіркестерінен – сөйлемдер. Генеративті лингвистика деңгейлік иерархияны "басынан аяғына дейін" қойды: сөйлеуді қалыптастыру синтаксистік деңгейден фонологиялық бағытқа қарай жүзеге асырылады. Ана тілін білуді адамзат ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Генеративті грамматика жауап іздейтін негізгі сұрақ: ана тілін білу неден тұрады, оны балалар неге тез сіңіреді және неге бұл ассимиляцияға әртүрлі тілдердің құрылымындағы айырмашылықтар кедергі келтірмейді. Генеративистер бұл қабілетті тілдік құзыреттілік (құзыреттілік) деп атайды, ол тілдік қолданысқа қарамастан бар сөйлеу әрекетіндегі формалар

(performance), яғни сөйлеу және түсіну кезінде (және, тиісінше, жазу және оқу). Н. Хомскийдің трансформациялық теориясы ол жасаған трансформациялық талдаудың арқасында осылай аталады. Стандартты теория деп аталатын Н. Хомскийдің алғашқы еңбектерінде терең құрылым мен беткі құрылым деп аталатын тұжырымның синтаксистік көрінісінің жеке деңгейлері ұсынылған. Адамның тілдік құзыретіне шексіз ұзақ, дұрыс сөйлемдердің шексіз санын өндіруді қамтамасыз ететін рекурсивті ережелердің белгілі бір саны енгізілген. Сонымен қатар, көптеген мәлімдемелердің кез-келгені компоненттер құрылымының ережелерімен құрылған терең құрылымның туындысы болып табылады. Терең құрылым көптеген трансформация ережелеріне ұшырайды, бұл беткі құрылымдардың құрылысына әкеледі. Жалпы алғанда стандартты теорияның схемасын келесідей көрсетуге болады. Компоненттер құрылымының ережелеріне сәйкес (қайта жазу ережелері), олардың саны, әрине, синтаксистік топтар мен сөйлемдердің шексіз санын шығаруға болады. Мұндай құрылымдар терең құрылымдарды құрайды. Компонент құрылымының ережесі әдетте келесідей болады: $A \rightarrow XYZ$, яғни A үш элементтен тұрады- X , Y және Z .

II Әлеуметтік лингвистика

Тіл мен қоғам арасындағы қарым-қатынас мәселесі ғалымдарды әрқашан қызықтырды. Әр түрлі әлеуметтік топтардағы, жастағы, кәсіптердегі адамдардың тілді әр түрлі қолдануы бұрыннан белгілі. Бір бөлек тілдің әлеуметтік сорттары-ауыл тұрғындары мен қала тұрғындарының тілі, жастар тілі мен аға буын тілі, ерлер тілі мен әйелдер тілі арасында айырмашылық бар. Алайда, әлеуметтік лингвистика терминінің өзі жақында пайда болды. Бұл терминді бірінші болып Томас Ходсон (1871-1953) 1939 жылы "man in India" этнографиялық журналында жарияланған "Үндістандағы Социоллингвистика" мақаласында қолданды. Белгілі американдық лингвист Евгений Найда бұл терминді 1949 жылы қолданды. Алайда, бұл терминнің алғашқы қолданылуы американдық әлеуметтанушыға байланысты Карри, оның мақаласы тек 1952 жылы пайда болды. Бұл факт бұған дейін социоллингвистикалық зерттеулер болған жоқ дегенді білдірмейді. XX ғасырдың ортасына дейін тіл мен қоғамның қарым-қатынасына қатысты зерттеулер төрт танылған орталықта жүргізілді: 1. Француз социологиялық мектебі. Қазіргі социоллингвистиканың маңызды көздерінің бірі француз тіл біліміндегі социологиялық бағыт өкілдерінің еңбектері болды. Тілдің дамуындағы әлеуметтік факторлардың рөлін анықтауға Ф. де Соссюрдің шәкірті, Француз лингвисті Антуан Мейе (1866-1936) айтарлықтай үлес қосты (фото оң жақта), с. С.: "тілдің әлеуметтік табиғаты туралы тезисті алға тарта отырып, А. Мейе < ... > сөздердің мағынасының өзгеруінің түпкі себебі олардың артында тұрған әлеуметтік факторлар екенін, кейбір жағдайларда сөзбен көрсетілген шындықтың өзгеруі немесе сөзді қолданудың тарихи шарттары сияқты, басқаларында сөзді қоғамның кеңірек немесе тар шеңберлерінде қолдану екенін дәлелдеді». Ф.де Соссюрдің тағы бір шәкірті, швейцариялық лингвист Чарльз Балли (1865-1947) барлық тілдік құралдар қарым-қатынас салаларына бөлінеді, олар өз кезегінде негізінен әлеуметтік шартталған деген ойды алға тартты. Қарым-қатынас салалары бойынша таралу "функционалды стиль" терминінде көрініс тапты, ол адамзат қоғамында белгілі бір маңызды қарым-қатынас саласына қызмет ететін тілдік бірліктердің белгілі бір тарихи жүйесі ретінде түсініледі. Мұндай функционалды стильдер-ғылыми стиль, іскерлік қарым-қатынас стилі, публицистикалық, ауызекі сөйлеу, көркемдік стиль. 2. Прага функционалды лингвистика мектебі. Прага лингвистикалық мектебінің ғалымдары тілді саралау идеясын сөйлеушілердің әлеуметтік мәртебесіне байланысты қойды. Прага лингвистері әлеуметтануларды зерттеуге, яғни белгілі бір әлеуметтік топтың өкілдеріне тән тілдің жұмыс істеу ерекшеліктеріне ерекше назар аударды. Өйткені, әрбір әлеуметтік топ қандай да бір жолмен өзінің ерекше тілін жасайды, соның арқасында сіз осы топтың өкілін "бөтен адамнан" ажырата аласыз. Сонымен, жеке әлеуметтік топтар өздерінің құпия тілдерін (арго) құра алады. 3. АҚШ-тағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер. АҚШ-та әлеуметтік лингвистиканың пайда болуына, ең алдымен, американдық қалалардағы этникалық жағдай және елдің байырғы негрлері мен ақ халқы арасындағы қатынастар ықпал етті. Белгілі американдық лингвист Уильям Лабов (1927) тілдік өзгерістерді түсіндіруде социоллингвистикалық факторлардың әсерін ескеру қажеттілігін атап өтті: жас, жыныс, білім деңгейі, кәсіп, этникалық. Американдық әлеуметтік лингвистер тілдің өзгергіштігін әлеуметтік кондиционерлеу тұрғысынан зерттеуге ұмтылды тілдің көптеген нұсқаларға бөлінуі. В. Лабов әзірлеген әдістеме тілдік қауымдастық қолданатын тілдік құралдардың өзгергіштігі мен қоғамның әлеуметтік құрылымы арасында корреляция орнатуға мүмкіндік берді. 4. КСРО мен Ресейдегі Әлеуметтік лингвистика. Біздің елде әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер, ең алдымен, тілдің аумақтық және әлеуметтік дифференциациясына қатысты болды (диалектілерді, жаргондарды, арголарды және т. б. зерттеу. п.), сондай-ақ революциядан кейін болған тілдік өзгерістер. Сергей Иосифович Карцевский (1884-1955) 1923 жылы "Тіл, соғыс және революция" үлкен брошюрасын шығарды [Карцевский 1923], торайда, ең алдымен, 1914 жылдан 1920 жылға дейін орыс тілінде болған лексикалық ставадағы өзгерістер талданады. Розалия Осиповна Шор (1894-1939) 1926 жылы "Тіл және қоғам" кітабын шығарды, онда тіл әлеуметтануындағы қол жетімді жетістіктер бар. Виктор Максимович Жирмунский (1891-1971) (фото оң жақта) ірі германист және әдебиеттанушы ретінде ғана емес, сонымен қатар социоллингвистика және неміс диалектологиясы бойынша іргелі зерттеулердің авторы ретінде де танымал. Ол әлеуметтік лингвистиканы зерттеудің негізгі мәселелерін қарастырды: "1) таптық қоғамды оның тарихи дамуының белгілі бір сатысында әлеуметтік

саралау; 2) тілдің әлеуметтік даму процесі, оның тарихы әлеуметтік (әлеуметтік сараланған) құбылыс ретінде". Оның әлеуметтік лингвистикадағы ең ірі еңбектері - "ұлттық тіл және әлеуметтік диалектілер" және "неміс диалектологиясы" кітаптары. "Әлеуметтік лингвистика" терминімен қатар "әлеуметтік лингвистика" және "тіл әлеуметтануы" терминдері де бар. Қазіргі әлеуметтік лингвистика-бұл өзіндік зерттеу объектісі, мақсаттары мен міндеттері бар тіл ғылымының бір саласы. Қазіргі әлеуметтік лингвистика психолінгвистика, этнолінгвистика сияқты тіл білімінің басқа салаларымен де, тіл білімімен (философия, филология, психология) байланысты пәндермен де байланысты. Алайда, әрине, тіл білімінің бұл саласы әлеуметтанумен тікелей байланысты. Әлеуметтік лингвистиканың объектісі – бұл белгілі бір әлеуметтік білімді құрайтын әр түрлі адамдардың-жасөспірімдер тобынан бастап бүкіл сыныпқа немесе үлкен әлеуметтік топқа дейін тілді қолдануы. Бұл адамдардың барлық айырмашылықтары ескеріледі-Жасы, жынысы, кәсібі, тұрғылықты жері, қандай да бір бірлестіктерге жататындығы және т.б. сонымен бірге, әлеуметтік лингвистер, әрине, тілдің қалай жұмыс істейтінін емес, оны нақты қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында әртүрлі адамдар қалай қолданатынын зерттейді. Әлеуметтік лингвистика үшін бұл адамдардың тілдік стильдерді шатастыру, саналы түрде немесе бейсаналық түрде қабылданған тілдік нормаларды бұзу арқылы тілді неге сонша қолданатыны маңызды. Әлеуметтік лингвистика тіл білімінің бөлімі ретінде өзінің терминологиясын және онымен байланысты салалардан алынған терминдерді қолданады. Ең танымал адамдармен танысайық. Тілдік қауымдастық, ең жалпы мағынада, әрине, белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың кейбір қауымдастығы. Алайда, бұл анықтама толығымен дұрыс емес. Тілдік қауымдастықты бір тілде сөйлейтін, бірақ әртүрлі елдерде тұратын адамдар құрмайды (мысалы, неміс тілінде сөйлейтіндер және ГФР, Ресей, Оңтүстік Африка немесе АҚШ-та тұратындар). Екінші жағынан, бір елді мекенде (қалада, кентте) тұратын және бір тілде сөйлейтін әртүрлі ұлт өкілдері осындай қауымдастықты құрайды: "тілдік қауымдастық-бұл ортақ әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени байланыстармен біріктірілген және күнделікті өмірде бір-бірімен және олармен тікелей және жанама байланыстарды жүзеге асыратын адамдардың жиынтығы. әр түрлі әлеуметтік институттар бір тілді немесе осы жиынтықта кең таралған әр түрлі тілдерді қолдана отырып". Әлеуметтік лингвистиканың тағы бір маңызды термині-Ана тілі. Жалпы алғанда, Ана тілі – бұл сөйлеуге дағдыланған ерте балалық шағында үйренген адам тиесілі халықтың тілі. Дегенмен, бұл жерде бәрі оңай емес. Ана тілі мен этникалық тіл бірдей емес. Чукчидің этникалық тілі, әрине, Чукчи, бірақ егер ол Чукоткадан алыс туылса, онда оның ана тілі оның отбасында сөйлейтін және оның айналасында сөйлейтін тіл болады, мысалы, орыс. Егер ата-аналар, мысалы, әртүрлі ұлттарға қатысты болса, отбасында екі немесе одан да көп тілде сөйлейді. Егер әке неміс болса, ал анам орыс болса, онда бала бала кезінен екі тілде бірдей жақсы сөйлей алады және екі тіл де ана тілінде болады. Егер адам кез-келген жаста басқа тілді меңгерген болса, онда ол үшін екінші болады. Осылайша, Ана тілі "... балалық шақта үйренген тіл, оны қолдану дағдылары негізінен ересек жаста да сақталады" деп түсініледі. Тіл коды – тіл (табиғи немесе жасанды), диалект (аумақтық немесе әлеуметтік), жаргон, арго және т. б. болсын, кез-келген әлеуметтік шартты байланыс құралы. Жалпы кодтың әртүрлілігі әдетте субкод деп аталады; сонымен, бір әдеби тілдің ішінде, орыс, ағылшын, неміс немесе француз болсын, өзіндік субкодтар ерекшеленуі мүмкін: аумақтық диалектілер, қалалық ауызекі тіл, әдеби тіл, әлеуметтік жаргондар, арго. "Белгілі бір тілдік қауымдастықта қолданылатын және функционалдық қосымша қатынастарда бір-бірімен байланысқан кодтар мен субкодтардың жиынтығы осы қауымдастықтың әлеуметтік-коммуникативтік жүйесі деп аталады" [Беликов 2001, 25]. Кодтар мен субкодтардың басқа кодтар мен субкодтардан ерекшеленетін өзіндік функциялары бар, мысалы, көшедегі күнделікті қарым-қатынаста адам іскерлік қарым-қатынас немесе ғылыми байланыс жағдайында ойға келмейтін қалалық ауызекі тілді қолдануы мүмкін. Мұнда олар қиылыспайды. Социолінгвистиканың маңызды термині - "сөйлеу қарым-қатынас процесінде сөйлеушінің бір тілден (диалект, стиль) қарым-қатынас жағдайына байланысты екіншісіне ауысуы" деп түсінілетін кодтарды ауыстыру. Адресатты ауыстырған кезде немесе оның рөлін өзгерткен кезде бір кодтан екінші адамға ауыса алады. Мысалы, Жас емес адаммен сөйлескенде, жастар жаргонының элементтерін қолдану орынды емес, өз шеңберіндегі әлеуметтік мәртебесі жоғары адам бір

субкодты, бағыныштылар арасында екіншісін пайдаланады. Кодты таңдауға байланыс тақырыбы да әсер етеді. Кодты немесе субкодты таңдауға тілдің қолданылу аясы да айтарлықтай әсер етеді, яғни адамдардың коммуникативті қажеттіліктері бірдей болатын және белгілі бір тілдік құралдар таңдалатын шындық саласы. Сонымен, Ежелгі Римде латын тілі Құқықтану, басқару және әскери істерде қолданылды, ал ғылым мен өнерде ежелгі грек басым болды. Белгілі бір үлкен аймақтағы тілдік жағдай тілдік қоғамдастық тарихының белгілі бір кезеңіндегі әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің компоненттері арасындағы қатынастармен қалыптасады. Сонымен, КСРО республикаларында орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынастың жетекші тілі болды, олардың барлық халқы орыс тілінде де, ұлттық тілдерде де сөйледі. Қазір, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жиырма жылдан астам уақыт өткен соң, тілдік жағдай өзгерді: орыс тілі білім беру, мәдениет және күнделікті қарым-қатынас салаларынан вытыстырылды немесе толығымен вытыстырылды. Тіл нормасы - "... тілдік құралдарды таңдау және қолдану ережелерінің жиынтығы». Нормаланған әдеби тіл деп аталады. Тілдің нормалары өзгермелі, бірақ олар қоғамда болып жатқан өзгерістермен бірге өте баяу өзгереді. Сонымен қатар, норма прескриптивті сипатқа ие: ол әрдайым осылай айту керек, сондықтан ешқандай жағдайда айтуға болмайды. Барлық тіл нормалауға немесе кодификациялауға ұшырамайды, тек оның ең маңызды ішкі коды ретінде әдеби тіл. Қалған субкодтар – диалектілер, жаргондар, арго, жаргондар, койне, пиджиндер, ауызекі тіл мұндай кодификацияға ұшырамайды және кодификацияланбаған деп аталады. Әлеуметтік лингвистиканың маңызды терминдері-билингвизм және диглоссия. Диглоссия-бұл әр түрлі тілдерді меңгеру, диглоссия тілшілік болуы мүмкін, бұл "бір ұлттық тілдің әр түрлі ішкі жүйелерін меңгеру және оларды жағдайға немесе қарым-қатынас саласына байланысты қолдану". Егер тілдік қоғамдастықтың жекелеген өкілдері екі тілді білсе, оларды қос тілді деп атайды, ал мұндай адамдардың өмір сүру және қарым – қатынас құбылысы-екі тілділік (екі тілділік). Жеке билингвизмнің үш негізгі түрі бар. В. И. Беликов пен Л. П. егеуқұйрықтар әлеуметтік лингвистиканың негізгі мәселелеріне мыналар жатады: 1. Тіл мен диалектінің арақатынасы. 2. Тілдің әлеуметтік дифференциациясы. 3. Тіл эволюциясының әлеуметтік шарттылығы. 4. Тілдерді араластыру. Пиджиндер және креол тілдері. 5. Тілді социолингвистикалық мәселе ретінде білу 6. Сөйлеу қарым-қатынасының әлеуметтік аспектісі. 7. Семантикадағы және тілдік бірліктердің үйлесіміндегі әлеуметтік шектеулер. Бұл мәселелердің шешімі осы ғылымның негізгі бөлімдерінде көрінеді. Ф. - дан келе жатыр. де Соссюра лингвистикадағы синхрония мен диахронияны ажырату синхронды және диахрондық социолингвистиканы ажыратуға себеп болды. Синхронды Әлеуметтік лингвистика тіл мен қоғамның белгілі бір кезеңдегі байланысын зерттеумен айналысады, дамуды ескермей, "статикада", яғни "синхронды бөлімде". Көбінесе мұндай кесу-біздің уақытымыз. Керісінше, диахрондық Әлеуметтік лингвистика динамикалық процестермен айналысады-белгілі бір әлеуметтік топтардың тарихына байланысты тіл тарихын зерттеу. Көптеген ғылымдардың теориялық, қолданбалы және эксперименттік болып дәстүрлі бөлінуі социолингвистикада да көрініс тапты. Теориялық Әлеуметтік лингвистика тіл мен қоғамның арақатынасына қатысты ең көп кездесетін мәселелерді зерттеумен айналысады. Эксперименттік социолингвистика, ең алдымен, эмпирикалық материалды жинаумен және бастапқы жалпылаумен айналысады. Әлеуметтік лингвистикалық эксперименттер белгілі бір әлеуметтік топтардағы айтылымның, лексиканың, грамматиканың жеке ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Қолданбалы Әлеуметтік лингвистика жазбаша тілдер үшін жазуды құрумен, мемлекеттердің тіл саясатының шараларын әзірлеумен, ана және шет тілдерін оқытумен байланысты таза практикалық мәселелермен айналысады. Тілдерді оқыту міндеттері психолингвистиканың қолданбалы мәселелерінің шеңберіне кіретінін байқауға болады, бірақ әлеуметтік Лингвистикада студенттердің әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты факторлар ескеріледі. Әлеуметтануда қабылданған макро және микросоциологиялық зерттеулердің айырмашылығы социолингвистиканың макро және микросоциолингвистикаға бөлінуіне әкелді. Макросоциолингвистика, аты айтып тұрғандай, тіл мен қоғамның арақатынасына қатысты ауқымды мәселелермен айналысады, жоғарыда аталған әлеуметтік лингвистиканың барлық мәселелері адамдардың үлкен жиынтығына – этностарға, әлеуметтік топтарға, этникалық топтарға қатысты зерттеледі. Тиісінше, микросоциолингвистика шағын тілдік қауымдастықтардағы тіл мен

қоғамның байланысын зерттеумен байланысты. Мұндай қауымдастықтар жеке отбасы, белгілі бір ұжым – өндірістік, спорттық, студенттік болуы мүмкін.

III Психолінгвистика

Психолінгвистика тіл білімінің саласы ретінде дәстүрлі түрде адамның тілдік қабілеті туралы ғылым ретінде анықталады. Психолінгвистиканың мазмұны адамның тілді меңгеруін, тілді өндіру және түсіну жағдайларын, сондай-ақ адам миындағы тілді бейнелеуді зерттеуден тұрады. Бұл ғылым тіл психологиясымен, нейролінгвистикамен және когнитивтік ғылыммен тығыз байланысты. Әрине, психолінгвистика бос жерде пайда болған жоқ. Психолінгвистиканың бастаушылары тіл білімінің ғылым ретінде негізін қалаушы Вильгельм фон Гумбольдт деп аталады. Ол сөйлеу әрекеті идеясына және тілді қоғам ("қоғам") мен адам арасындағы байланыс ретінде түсінуге ие. Гумбольдттың шәкірті Г. Штайнталь тілді жеке психикалық білім ретінде қарастырды, Гумбольдттың орыс ізбасары А. А. Потебня сөйлеу әрекетін тек психикалық құбылыс ретінде түсіндірді. Молограмматиктер тілді "психикалық бейнелер" немесе ассоциациялар жүйесі ретінде түсіндірді. Отандық психолінгвистиканың пайда болуына и. А. Бодуин де Куртений мен Л. В. Щерба үлкен әсер етті. Психолінгвистиканың пайда болуы үшін соғыстан кейінгі жылдары практикалық қажеттіліктер болғанын атап өту маңызды. Біріншіден, бұл соғысқа дейінгі жылдармен салыстыруға келмейтін халықтың жаппай көші-қоны. Көші-қон адамдарға олар үшін жаңа Отанға айналған елдердің тілдерін тезірек және мүмкіндігінше тиімді оқытуды талап етті. Екіншіден, соғыстан кейін майданнан жарақат алған сарбаздар келді, бұл олардың сөйлеу мінез – құлқына әсер етті-сөйлеу және оларға бағытталған сөйлеуді түсіну қабілеті. Кейбір нейрохирургтар бұл адамдарды толыққанды өмірге қайтара алмады. Үшіншіден, ақпаратты алыс қашықтыққа беру қажеттілігі барған сайын арта түсті, бұл сөзсіз хабарламалардың әртүрлі бұрмалануына әкелді. Тілдік құрылымға және адамның тілдік хабарды қабылдауына байланысты хабарламаларды кодтау және декодтау мәселесі де жаңа ғылымның міндеттерінің біріне айналды. Психолінгвистика терминін алғаш рет 1946 жылы американдық психолог Никлас Генри Пронко "Тіл және психолінгвистика" ("тіл және психолінгвистика") мақаласында қолданған [Pronko 1946]. Ғылым ретінде психолінгвистика өзінің дизайнын 1953 жылы екі әйгілі американдық лингвист Чарльз Эдгертон Осгуд (1916-1991) және Джон Кэррол (1916-2003) және көрнекті лингвист және этнограф Томас Сибек (дұрыс – шеб Ренк!) (оң жақтағы сурет) маусым айында Блумингтон қаласындағы Индиана штатының университетінде университетаралық семинар ұйымдастырылды. Оның қатысушылары көрнекті ғалымдар болды: лингвистер Дж. Гринберг, Ф. Лаунсбери, Э. Леннеберг, Э. Уленбек, Дж. Лотц, В. Леопольд, Л. Ньюмарк, С. Сапорта, Дж. Касагранде және психологтар Дж. Дженкинс, Г. Фэрбенкс, С. Эрвин (Эрвин-Трипп), Д. Уокер, К. Уилсон. Бұл семинардың негізгі теориялық ережелері жинақталып, 1954 жылы "Психолінгвистика" кітабында жарық көрді. Бұл кітап тұжырымдамасының негізгі үш көзі:

1) Шеннон–Уивердің математикалық байланыс теориясы, оны коммуникацияның математикалық теориясы деп те атайды. Оның мәні коммуникация процесін бір адамнан (сөйлеушіден) екіншісіне (тыңдаушыға) ақпарат беру ретінде ұсынадан тұрады. 2) американдық дескриптивті лингвистика. 3) необихевиористік психология 1953 жылы өзінің әйгілі "эксперименттік психологиядағы әдіс және теория" ("эксперименттік Психологиядағы әдіс және теория") атты еңбегін шығарған Ч.Осгуд нұсқасында, Дж. Кэрролл сол жылы өзінің "тілді зерттеу" атты негізгі кітабын шығарды ([Леонтьев 2003, 34-35]). Ш.Осгуд, Дж. Кэррол және т. Сибек-психолінгвистиканың бірінші буынының өкілдері, психолінгвистердің екінші буынына Джордж Армитаж Миллер, Ноам Хомский және Дэн Исаак Слобин, үшінші буын немесе "жаңа психолінгвистика" (XX ғасырдың 70-ші жылдары) кіреді. Нойзе, Даниэль Дюбуа; Норвегияда - Рагнар Ромметвейт. Психолінгвистиканың дамуындағы ең заманауи кезең когнитивті ғылыммен, әсіресе когнитивті психология мен когнитивті лингвистикамен тікелей байланысты. 80-ші жылдары штаб – пәтері Лиссабон қаласында (Португалия) орналасқан халықаралық қолданбалы психолінгвистика ұйымы (International Society of Applied Psycholinguistics-ISAPL) құрылды. Үш жылда бір рет психолінгвистердің халықаралық симпозиумдары өткізіледі. Жапонияның Осака қаласында психолінгвистиканың негізгі органы – "халықаралық психолінгвистика журналы" ("International Journal of Psycholinguistics") басылып шығады. Психолінгвистиканың физиологиялық негізі физиологияның жаңа бағытын – белсенділік физиологиясын жасаушы Николай Александрович

Бернштейн (1896-1966) тұжырымдамасы деп аталады. Отандық психолінгвистиканың психологиялық негізі сөзсіз Лев Семенович Выготскийдің (1896-1943) еңбектері болып табылады. Бұл ғылымның лингвистикалық негізі негізінен Лев Владимирович Щербаның (1880-1944) еңбектері болды. Біздің елде психолінгвистиканың пайда болуы мен қалыптасуы, ең алдымен, Алексей Алексеевич Леонтьевтің (1936-2004) есімімен байланысты (фото оң жақта). 1958 жылы ол КСРО Ғылым академиясының Тіл білімі институтында психолінгвистика және бұқаралық коммуникация теориясы секторын құрды. Өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейін сектор, содан кейін психолінгвистика бөлімі бүкілодақтық және Бүкілресейлік психолінгвистика симпозиумдарын өткізді, психолінгвистердің ғылыми еңбектерін шығарды. Психолінгвистика бөлімі 5 екі сектордан тұрады – жалпы психолінгвистика және этнопсихолінгвистика. 1975 жылдан бастап психолінгвистика бөлімін басқарады Евгений Федорович Тарасов (1935). Біздің еліміздің психолінгвистикалық қоғамдастығының негізгі органы 2003 жылы РҒА тіл білімі институты құрған "психолінгвистика мәселелері" журналы болып табылады. 1954 жылғы "Психолінгвистика" жинағында ч.Осгуд берген психолінгвистиканың алғашқы анықтамасынан бастайық: "Психолінгвистика сөйлеушілердің ниеттері белгілі бір мәдениетте қабылданған кодтың сигналдарына айналатын процестерді зерттейді және бұл сигналдар тыңдаушылардың интерпретациясына айналады. Басқаша айтқанда, психолінгвистика кодтау және декодтау процестерімен айналысады, өйткені олар хабарламалардың күйін коммуникацияға қатысушылардың жағдайымен байланыстырады" (сіт. по [Белянин 2004, 9]). Бұл анықтаманы, әрине, әр түрлі жолмен түсіндіруге болады, бірақ қалай болғанда да, бұл анықтаманың бірінші бөлігі ауызша немесе жазбаша болсын, сөйлеу хабарламасын өндіру және қабылдау процестерімен байланысты. Бірінші процесс сөйлеушінің ниетіне (ниетіне) сәйкес жүзеге асырылады, ол тиісті тілдік құралдарды қолданады (осы мәдениетте қабылданған код) және оның ниетін кодтайды, белгілі бір сигналдар шығарады – ауаның тербелісін жасайды (ауызша сөйлеу кезінде) немесе белгілі бір материалдық затты өзгертеді (жазбаша сөйлеу кезінде-кез-келген материалдық тасымалдаушыға (қағазға) белгілі бір белгілерді қолданады, тас, компьютер мониторы, кез келген басқа гаджет). Содан кейін бұл материалдық сигналдарды оның адресаты – тыңдаушы немесе оқырман қабылдайды және декодтайды, яғни хабарламаның интерпретациясы жасалады – сөйлеушінің немесе жазушының не айтқысы келетінін шешуге тырысады. Байланысқа қатысушылардың жағдайы кездейсоқ емес, бұл нені білдірмесе де, хабарламалардың күйі сөйлеу қарым-қатынасында айтарлықтай рөл атқарады. 1954 жылғы монографияда психолінгвистикалық бірліктер ұғымы және олардың психологиялық бірліктерден айырмашылығы тұжырымдалған. Психолінгвистикалық бірліктер-бұл "ұрпақтың (өндірістің) және сөйлеуді қабылдаудың жедел бірліктері, осындай ұрпақ пен қабылдау процестерінде әрекет ететін функционалды блоктардың бір түрі". Психолінгвистикалық бірліктер сөйлеу әрекетімен, тілдік бірліктер тілдік жүйемен, ал психологиялық бірліктер психикада тілдік қабілеттің құрылымын көрсетеді. Мәскеу психолінгвистикалық мектебінің негізгі постулаттары А. А. Леонтьев: 1) психологиялық талдаудың бірлігі-қарапайым сөйлеу әрекеті және сөйлеу операциясы, шекті жағдайда – сөйлеу әрекеті. 2) осы бірліктің белгілері: А) қызметтің объективтілігі; б) оның мақсаттылығы; в) оның уәждемесі; г) оның иерархиялық ("тік") ұйымы; д) оның фазалық ("көлденең") ұйымы болып табылады. 3) сөйлеу қызметін ұйымдастырудың "эвристикалық принципі". 4) психолінгвистикалық теория картаға түсіру тұрғысынан белсенділік (процестік) тәсіл мен тәсілдің синтезі болуы керек. 5) қызметтің қандай да бір тәсілін таңдау қолда бар жағдайдан ықтимал нәтижелерді постуляциялау және осы нәтижелерді таңдаудың белгілі бір өлшемдерінің бұрышында дәйекті түрде іріктеу болып табылады. 6) сөйлеуді қабылдау процестерге негізделген. Оның ұрпақтарының кем дегенде ішінара репродуктивті процестері. Психолінгвистиканың объектісі, сондай-ақ қазіргі антропоцентрлік лингвистиканың басқа салаларының объектісі (мысалы, этнолингвистика, прагмалингвистика, социолінгвистика), и. Н.Горелов және К. ф. Седов тілдік тұлғаны атайды. Сонымен қатар, психолінгвистиканың өзіндік зерттеу пәні бар-жеке психологиялық аспектіде қарастырылатын тілдік тұлға. Психолінгвистиканы әр түрлі жіктеу критерийлеріне сәйкес әр түрлі жолмен бөлуге болады. Жіктеулердің бірі жалпы және жеке психолінгвистиканың болуын болжайды. Егер жалпы

психолінгвистика "... сөйлеу өмірбаянының ерекшеліктеріне қарамастан, осы тілдің барлық сөйлеушілеріне тән лингвистикалық сана фактілерін зерттесе", онда жеке психолінгвистиктер" ... сөйлеу мінез-құлқы мен іс-әрекетінде тілдің дамуының, жұмыс істеуінің әртүрлі салаларын зерттейді ". Жеке психолінгвистерге онтогенездегі лингвистикалық тұлғаның қалыптасуын зерттейтін жасқа байланысты психолінгвистика (онтолінгвистика) және коммуниканттардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерінен туындаған сөйлеу мінез-құлқындағы айырмашылықтарды қарастыратын әлеуметтік психолінгвистика жатады. Авторы А.А. Леонтьев болып табылатын тағы бір классификация психолінгвистикада екі ірі саланың – теориялық және қолданбалы психолінгвистиканың болуын болжайды. Теориялық психолінгвистикаға мыналар жатады: 1) рефлексивті психолінгвистика немесе А. А. өзі айтқандай. Леонтьев" психолінгвистика психолінгвистика", ол " ЕО стихиялық сөйлеу процестерін емес, сананың қатысуымен жүзеге асырылатын процестерді модельдеуге бағытталған. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл саналы немесе саналы түрде бақыланатын сөйлеудің психолінгвистикасы ";

2) "адамның онтогенетикалық дамуындағы тілдік қабілет пен сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерін қалыптастыру процестерін" модельдейтін даму психолінгвистикасы [Леонтьев 2003, 150]. Бұл, ең алдымен, балалардың сөйлеуі бойынша зерттеулердің маңызды шеңбері, бірақ онымен дамудың психолінгвистикасы шектелмейді; 3) "тілдік қабілет пен сөйлеу әрекетінің нақты тілдік және ұлттық-мәдени нұсқасын" зерттеумен және анықтаумен айналысатын этнопсихолінгвистика;

4)көркем, әсіресе поэтикалық психолінгвистика сөйлеу. Қолданбалы психолінгвистиканы қолдану аясы: 1) тілдерді оқытуға байланысты мәселелердің кең ауқымы-ана тілін оқыту, екі тілділік жағдайында екінші тілді оқыту, мектепте, ЖОО-да шет тілін оқыту және т. б.; 2) сөйлеу патологиясының әртүрлі түрлеріне байланысты мәселелер: түзету педагогикасы (мысалы, кекештенуді емдеу), афазиология, Патопсихология және психиатриямен байланысты проблемалар; 3) әскери, инженерлік және ғарыштық психологиямен байланысты мәселелер; 4) сот-психолінгвистикалық сараптама; 5) Саяси психология мәселелері және бұқаралық ақпарат құралдары мен жарнаманың адамдардың санасына сөйлеу әсеріне байланысты мәселелер.

IV Когнитивті лингвистика

Когнитивті лингвистика – тіл ғылымының ең танымал заманауи бағыттарының бірі және когнитивтік ғылымның (когнитивтік ғылым) құрамдас бөліктерінің бірі. Бұл бағыт айқын пәнаралық сипатқа ие: ол психология, нейрофизиология, философия, этнография, жасанды интеллект теориясы, Әлеуметтану, Саясаттану және т.б. сияқты ғылымдардың деректерін пайдаланады. когнитивті лингвистиканың қалыптасуында лингвистикалық типология мен этнолингвистиканың деректері маңызды рөл атқарды, олар әлемнің әртүрлі тілдерінің әмбебап және идиотехникалық сипатын көрсетті. Когнитивтік ғылымның пәні-адам білімінің құрылымы мен қызметі. Бұл ғылым жасанды интеллект құру жұмыстарының нәтижесінде пайда болды және қалыптасты. В. з. Демьянковтың пікірінше, когнитивизм ең жалпы мағынада "адамның көзқарасы, оған сәйкес ақпаратты өңдеу жүйесі ретінде зерттелуі керек, ал адамның мінез-құлқы адамның ішкі күйлері тұрғысынан сипатталуы және түсіндірілуі керек" деп түсіндіріледі. Ағылшын тіліндегі cognition сөзі, ең алдымен, "таным", ал когнитив – "танымға қатысты нәрсе" дегенді білдіреді. Орыс тіліндегі "когнитивтік" және "когнитивтік" сөздері, жалпы когнитивтік ғылымның және әсіресе Когнитивтік лингвистиканың орталық терминдері мағыналардың кең спектріне ие. Тіл біліміндегі когнитивті тәсілдің пайда болуы әдетте Дж. Миллер (оң жақтағы сурет) және Ф. Джонсон-Лэйрд "Тіл және қабылдау". Ақыры когнитивті лингвистика 1989 жылдың көктемінде Германияның Дуйсбург қаласында Халықаралық Лингвистикалық симпозиумда қалыптасты, ол сонымен бірге когнитивті лингвистика бойынша алғашқы халықаралық конференцияға айналды. Онда халықаралық когнитивті лингвистика қауымдастығы құрылды, когнитивті лингвистика журналы құрылды және когнитивті лингвистика зерттеулері сериясының монографиялары жоспарланған. Әрине, когнитивті лингвистика өкілдері әзірлеген мәселелер осы бағыттағы ғалымдардың "ашылуы" емес. Тіл біліміндегі психология идеялары, тілдің адам ойлауымен және танымымен байланысы ежелгі дәуірден бастап тіл туралы ғылым тарихының көптеген кезеңдерінде көрініс тапты. Адам психикасы мен тілінің байланысы туралы ойларды А. А. Потебня және И. сияқты отандық тілтанушылардан табуға болады. А. Бодуин де Куртене және көрнекті неміс лингвистері г. Штайнталь мен В.Вундт. Біздің еліміздегі тіл мен ойлау арасындағы қарым-қатынас мәселесін зерттеу и.п. Павлов, В. М. Бехтерев, и. М. Сеченовтың еңбектерінен басталды. Нейролингвистика және психоллингвистика мамандарының еңбектері когнитивті лингвистиканың қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Когнитивті лингвистиканың орталықтары-Калифорния университетінің Беркли және Сандиего филиалдары, Буффалодағы Нью-Йорк Мемлекеттік Университетінің когнитивті ғылым орталығы. Ресейдегі когнитивті лингвистика Мәскеудегі (ММУ, РҒА тіл білімі институты), Волгоградтағы, Воронеждегі, Тамбовтағы, Иркутскідегі когнитивті мектептермен ұсынылған. Когнитивті лингвистиканың әртүрлі ағымдары әртүрлі және олардың көзқарастары мен талдау әдістерімен ерекшеленеді. Әр түрлі зерттеушілер когнитивті лингвистиканы қолдану аясын әр түрлі анықтайды, мысалы: "... когнитивті және тілдік құрылымдардың арақатынасын зерттейтін ғылым" "Когнитивті лингвистика адамның әлемді тану процестеріне, тіл категориялары арқылы білімді жүйелеуге, сол білім мен түсініктерді вербализациялауға бағытталған". "Когнитивті лингвистика-тіл мен сананың арақатынасы мәселелерін, әлемді тұжырымдау мен санаттаудағы, танымдық процестердегі және адам тәжірибесін жалпылаудағы тілдің рөлін, адамның жеке танымдық қабілеттерінің тілмен байланысын және олардың өзара әрекеттесу формаларын зерттейтін тіл біліміндегі бағыт" 6. Когнитивті лингвистика өзіне келесі міндеттерді қояды: 1) әлемді тану және түсіну процестеріндегі тілдің рөлін анықтау; 2) сананың танымдық құрылымдарының тілдік бірліктермен байланысы; 3) тілдің бізді қоршаған әлем туралы ақпаратты алу, өңдеу және беру процестеріне қатысуы; 4) білімді тұжырымдау және санаттау процестерін түсіну, мәдени тұрақтыларды тұжырымдау және санаттау құралдары мен тәсілдерін сипаттау; 5) концептосфераны ұйымдастыратын және оны бөлудің негізгі рубрикаторлары болып табылатын әмбебап тұжырымдамалар жүйесін сипаттау; 6) ғылыми және күнделікті суреттердің арақатынасы мира тілімен. Когнитивті лингвистиканы зерттеу пәні өте кең пәндік салалар болып табылады: 1. когнитивті семантика; 2. әлем танылатын бейнелі схемалар 3. дискурсты зерттеу; 4. тілдің

қызметінде маңызды білімді ұсыну нысандары; 5. тұжырымдамалар арқылы әлемді модельдеу. Когнитивті лингвистиканың орталық ұғымдарының бірі-тұжырымдама ұғымы. Қазіргі когнитивті Лингвистикада Тұжырымдаманың бірнеше перспективалары бар. Сонымен, Ю. С. Степанов тұжырымдама ұғымын тек тілмен ғана емес, сонымен бірге адамзат мәдениетімен де байланыстырды: "тұжырымдама-бұл адам санасындағы мәдениеттің шоғыры сияқты; мәдениет адамның ақыл-ой әлеміне енетін нәрсе. Екінші жағынан, тұжырымдама-бұл адам-қарапайым, қарапайым адам, "мәдени құндылықтарды жасаушы" емес – өзі мәдениетке енеді, ал кейбір жағдайларда оған әсер етеді". "Тұжырымдама" және "тұжырымдама" терминдерінің жақындығына карамастан, бұл әртүрлі ғылыми пәндердің терминдері: "тұжырымдама" математикалық логикаға, мәдениеттануға және когнитивті лингвистикаға, "тұжырымдама" философия мен логикаға қатысты. Қазіргі когнитивті лингвистикадағы тұжырымдама "адамның ақыл-ой кодының негізгі бірлігі болып табылатын, салыстырмалы түрде реттелген ішкі құрылымы бар, жеке адамның және қоғамның танымдық (когнитивті) қызметінің нәтижесі болып табылатын және бейнеленген объект немесе құбылыс туралы кешенді энциклопедиялық ақпарат беретін дискретті ақыл-ой білімі" ретінде анықталады. бұл ақпаратты Қоғамдық санамен түсіндіру және қоғамдық сананың осы құбылыс және тақырып ". Бұл анықтамада Тұжырымдаманың бес негізгі белгісін ажыратуға болады:1) бұл дискретті (жеке бөліктерден тұратын, үзік-үзік, бөлшек) психикалық (ақылмен, ақыл-ой қабілеттерімен, адамның ақыл-ой әрекетімен байланысты) Білім; 2) бұл адамның ойлау кодының негізгі бірлігі; 3) ол салыстырмалы түрде реттелген ішкі құрылымға ие; 4) бұл жеке тұлғаның және қоғамның танымдық қызметінің нәтижесі; 5) ол кешенді энциклопедиялық ақпаратты алып жүреді: а) бейнеленетін зат немесе құбылыс туралы, б) бұл ақпаратты Қоғамдық санамен түсіндіру туралы, в) қоғамдық сананың осы құбылыс пен тақырыпқа қатынасы туралы. В. А. Маслова барлық тұжырымдамаларды тоғыз топқа бөледі: 1) әлем туралы идеялар-кеңістік, уақыт, Сан, Отан; 2) Элементтер мен табиғат-су, от, ағаш, гүлдер; 3) адам туралы түсінік-зиялы, ақымақ, кезбе, ақымақ; 4) адамгершілік ұғымдар-ар-ождан, ұят, күнә, шындық; 5) әлеуметтік ұғымдар мен қатынастар-Бостандық, ерік, достық, соғыс; 6) эмоционалды тұжырымдамалар-бақыт, қуаныш; 7) артефактілер әлемі-ғибадатхана, үй, киелі заттар; 8) ғылыми білімнің концептосферасы – философия, математика, филология; 9) өнердің концептосферасы – кескіндеме, сәулет, би, музыка [Маслова 2008, 84]. Абстракцияның мазмұны мен дәрежесі бойынша тұжырымдамалар келесі түрлерге бөлінеді: нақты сезім бейнесі, презентация, схема, прототип, кадр, сценарий (сценарий), гештальт және т. б. Нақты-сенсорлық - бұл жеке адамның санасындағы белгілі бір заттың немесе құбылыстың бейнесі (қазір сіз немесе сізге таныс адам киетін көзілдірік). Презентация-бұл абстракцияның үлкен дәрежесі бар тұжырымдама, бұл жалпы тақырып (кез – келген көзілдірік-кез-келген түс, пішін, кез-келген материал). Схема одан да абстрактілі, бұл жай ғана объектінің немесе құбылыстың үлгісі, адамның санасында белгілі бір кеңістіктік контур ретінде бекітілген (мысалы, өрнек). Прототип-бұл заттар мен құбылыстардың белгілі бір класының ең типтік, идеалды өкілі туралы түсінік беретін тұжырымдама (әдеттегі көзілдірік – бұл диоптриясы бар, мөлдір әйнегі бар, көбінесе жақтауы бар көзілдірік). Жақтау көптеген компоненттерден тұратын және күнделікті күнделікті жағдай туралы ақпарат жиынтығы болып табылатын күрделі тұжырымдама ретінде анықталады. Мысалы, жақтау мереке сыйлықтар, құттықтаулар, Мерекелер, жас және т. б. сияқты компоненттерді қамтиды. Сценарийлер (сценарийлер), кадрлардан айырмашылығы, динамикалық сипатқа ие және белгілі бір оқиғаны орналастырудың белгілі бір кезеңдерін, эпизодтарын білдіреді (мысалы, кадр үшін мереке – қонақтарды шақыру, сыйлықтар сатып алу, мереке ұйымдастыру, қонақтарды қарсы алу, іс жүзінде мереке және т.б.). Гештальт-бұл олардың барлық басқа түрлерін қамтитын ең күрделі ұғымдар жүйесі, олар өз кезегінде адамның ойлауы мен сөйлеу әрекетінде ең тығыз өзара тәуелді. Тұжырымдамалар жиынтығы, жиынтығы белгілі бір концептосфераны құрайды. Концептосфера терминін Д.с. Лихачев енгізді, ол әр түрлі концептосфералар шеңберінде мәдениет деңгейімен анықталған тұжырымдамалар арасындағы байланысты көрсетті: "тұжырымдамалар арасында адамның мәдениет деңгейімен, оның белгілі бір адамдар қауымдастығына жататындығымен, оның даралығымен анықталатын байланыс бар. Бір концептосфераны екіншісімен біріктіруге болады-айталық, жалпы орыс тілінің концептосферасы, бірақ онда инженердің концептосферасы практика,

ал онда отбасының концептосферасы және онда жеке концептосфера бар. Кейінгі концептосфералардың әрқайсысы бір уақытта алдыңғысын тарылтады, бірақ оны кеңейтеді". Осылайша, когнитивті лингвистика ғана емес, сонымен қатар лингвомәдениеттану – әлем бейнесі ұғымы туралы тағы бір ұғым туралы айтуға болады. Әлемнің бейнесі "қоғамдық, топтық және жеке санада қалыптасқан шындық туралы білімнің реттелген жиынтығы" ретінде анықталады. Әлемнің лингвистикалық бейнесі "халықтың дамуының белгілі бір кезеңіндегі шындық туралы Тіл бірліктерінде жазылған халық идеяларының жиынтығы" деп түсініледі. Когнитивті лингвистиканың келесі маңызды терминдері "тұжырымдамалау" және "категориялау" себеп-салдарлық қатынастарымен тығыз байланысты. "Концептуализация-объектіні қандай да бір санатқа жатқызу процесі. Категориялау-бұл шындықтың когнитивті бөлінуі, оның мәні бүкіл онтологиялық кеңістікті әртүрлі категориялық салаларға бөлу болып табылады. Бұл әлемді құрылымдау, сөзді / объектіні сол немесе топқа жатқызу әрекеті немесе иерархиялық қатынастар орнату". Осылайша, шындықтың белгілі бір объектісі шындықты осы категориялық салаларға бөлу операциясы орын алғаннан кейін белгілі бір санатқа жатады. Тұжырымдамамен тікелей байланысты тұжырымдамалық жүйені құру, яғни адам тәжірибесін бейнелейтін әлем туралы білім мен пікірлер жүйесі.

V Лингвомәдениеттану

Лингвомәдениеттану, көптеген басқа заманауи сияқты тіл білімінің бағыты, бос жерде қалыптаспаған. Ол әсіресе этнолингвистика және лингвистикалық елтану салаларымен тығыз байланысты. Этнолингвистика 19 ғасырдың аяғында Америкада этнографияның бір саласы ретінде пайда болды, сол кезде үнді тайпаларын кеңінен зерттеу жүргізілді. Алдымен этнографиялық материал зерттелді, содан кейін халықтардың ерекшеліктерін зерттеуге байланысты тілдерді зерттеудің шұғыл қажеттілігі туындады. Тіл мен сөйлейтін халықтың байланысы туралы алғашқы идеялар Иоганн Готтфрид Гердер (1744– 1803) мен Вильгельм фон Гумбольдттан (1767-1835) пайда болды. Тіл, мәдениет және ұлттық рухтың байланысы мәселелеріне арналған алғашқы жұмыстардың бірі И.г. Гердердің "тілдің пайда болуы туралы Трактат" (1770) болып саналады. В. фон Гумбольдттың тіл туралы идеялары сыртқы әлем мен адамның ішкі әлемі арасындағы аралық әлем ретінде қазіргі тіл білімінің көптеген бағыттары үшін негіз болды. Бұл тұрғыда оның "салыстырмалы антропология жоспары" (1795), "адамзатқа тән рух туралы" (1797), "Мексика тілін талдау тәжірибесі" (1821), "тілдің табиғаты және халықтың табиғаты" (1822) сияқты еңбектері өзекті болып қала береді. Этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың қалыптасуына үлкен үлес қосқан Якоб (1785-1863) және Вильгельм (1786-1859) Гримм, "неміс грамматикасы" (1819, 1826-1837), "неміс мифологиясы" (1835), "неміс тілінің тарихы" (1848), "неміс сөздігі" (1852), ең алдымен неміс халық ертегілерін жинаушылар ретінде белгілі. Ресейде Федор Иванович Буслаев (1818-1897) және Александр Афанасьевич Потебня (1835-1891) сияқты көрнекті лингвистер және әйгілі фольклортанушы, тарихшы және әдебиеттанушы Александр Николаевич Афанасьев (1826-1871) халық тілі мен халықтық мәдениеттің өзара байланысының маңыздылығы туралы жазды. Неміс лингвисті, әдебиеттанушы және философы Карл Фосслер (1872-1949), "Фосслер мектебінің" негізін қалаушы, тілдің ұжымдық "рухын" зерттеп, "тіл құру және даму" (1905), "тілдегі рух пен мәдениет" (1925), "Франция мәдениеті мен тілі" (1929) сияқты еңбектер жазды. Алайда, этнолингвистикалық тәсіл тілді рухани мәдениеттің объективі арқылы қарау ретінде, ең алдымен, Франц Боас (1858– 1942), Эдуард Сепир (1884-1939) және Бенджамин Ли Уорф (1897-1941) есімдерімен байланысты (соңғылары лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасын немесе Сепир–Уорф гипотезасын жасаушылар ретінде танымал). Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы проблемасының дамуына Э. Сепир үлкен үлес қосты. Ол мәдениетті анықтады, тіл мен мәдениеттің жалпы ерекшеліктерін көрсетті, олардың өзара әрекеттесуін дәлелдеді және мәдени құбылыстарды зерттеудегі тіл білімінің рөлін анықтады. Отандық этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың дамуында Никита Ильич Толстой (1923-1997) маңызды рөл атқарды (фото оң жақта), әйгілі славян, филолог және фольклортанушы, Лев Толстойдың шөбересі. Ол тілді халық мәдениетінің бөлігі, оның құрамдас бөлігі және құралы деп санады. Тіл мен мәдениеттің құрылымдық ұқсастықтарының белгілі бір белгілері бар, халық тілі мен халықтық мәдениеттің тарихы тікелей байланысты. Н. И. Толстой тілді "мәдениеттің ауызша коды" деп атады. Шет тілін үйрену кезінде халық мәдениетін зерттеудің маңыздылығын отандық лингвистер Виталий Григорьевич Костомаров (1930) және Евгений Михайлович Верещагин (1939), шет тілін оқытуды және зерттелетін тілдің елі туралы ақпаратты қамтитын ғылыми бағыттағы лингвистикалық шеттетудің негізін қалаушылар атап өтті. Терминнің өзі олардың "шетелдіктерге орыс тілін оқытудағы елтану ғылымының лингвистикалық мәселелері" (1971) атты еңбегінде пайда болды, әсіресе олардың "Тіл және мәдениет" (1973) кітабы шыққаннан кейін белсенді қолданылады. Қазіргі уақытта біздің елде төрт лингвомәдениеттану мектебі құрылды (алғашқы үшеуі РҒА тіл білімі институтымен байланысты): 1. Ю. С. Степанов Мектебі (1930-2012). Оның мақсаты-диахрониядағы мәдени тұрақтыларды сипаттау. 2. Н. Д. Арутюнова мектебі (1923) әр түрлі елдер мен уақыттардың мәтіндерінен алынған және сыртқы бақылаушы тұрғысынан қарастырылатын мәдениеттің әмбебап терминдерін зерттейді. 3. В. Н. Телия мектебі (1930-2011) – фразеологиялық бірліктерді лингвомәдени талдау мектебі. Тілдік құбылыстар тірі ана тілінде сөйлейтін адам тұрғысынан талданады. 4. В. Г. Костомаров пен Е. М. Верещагиннің идеяларын жалғастыратын РУДН лингвомәдениеттану мектебі. Қазіргі лингвомәдениеттану этнолингвистикамен ғана емес,

сонымен бірге социолінгвистикамен, когнитивті лінгвистикамен, психолінгвистикамен де тығыз байланысты, бұл қазіргі тіл білімінің кең антропоцентристік сипатын тағы бір рет көрсетеді. Лінгвомәдениеттанудың пәндік саласы көбінесе этнолінгвистика (антропологиялық лінгвистика) саласымен қиылысады. Соңғысы тіл дамуындағы лінгвистикалық және этникалық (этномәдени және этнопсихологиялық) факторлардың өзара әрекеттесуін зерттейді. Этнолінгвистика мен лінгвомәдениеттану арасындағы айырмашылық зерттеу бағытында: этнолінгвистика диахрониядағы тіл деректері бойынша мәдени, халықтық-психологиялық және мифологиялық идеяларды қайта құрумен айналысады, лінгвомәдениеттанудың мақсаты – синхрониядағы тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттеу және сипаттау. Бұл ғылымның бірнеше анықтамалары бар. Ең егжей-тегжейлі бірі оны "... филология ғылымы " деп атайды, ол әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді, сөйлеу әрекетін, сөйлеу мінез-құлқын, дискурсты зерттеу арқылы белгілі бір тілде сөйлейтіндер әлемі туралы білімді ұсынудың әртүрлі тәсілдерін зерттейді, бұл талданатын бірліктердің мағынасын, оның реңктерін толық ашатын осы объектілерге сипаттама беруге мүмкіндік береді, ана тілінде сөйлейтіндердің санасын көрсететін коннотациялар мен бірлестіктер. Бұл жағдайда лінгвомәдениеттану проблемаларының бірі болып табылатын таңдау принциптерін әзірлеу болып табылатын тілдік мағынамен сәйкес келетін энциклопедиялық сипаттағы ақпаратты ескеру маңызды". Лінгвомәдениеттану объектісі тілдің өзара әрекеттесуін, мәдени ақпараттың аудармашысы ретінде және мәдениеттің тілді қолдану арқылы осы мәдениетті құратын адамның көзқарастары мен артықшылықтарымен зерттеу ретінде анықталады. Тақырып – "мәдениетте символдық, эталондық, бейнелі метафоралық мәнге ие болған және адам санасының нәтижелерін жалпылайтын тілдік бірліктер-мифтерде, аңыздарда, рәсімдерде, рәсімдерде, фольклорлық және діни дискурстарда, поэтикалық және прозалық көркем мәтіндерде, фразеологиялық бірліктер мен метафораларда, рәміздер мен паремияларда (мақал-мәтелдерде) жазылған архетиптік және прототиптік және т. б. ". Лінгвомәдениеттанудың маңызды ұғымы-мәдениет ұғымы. Қазіргі уақытта бұл терминнің көптеген жүздеген анықтамалары бар, бұл анықтамалардың негізгісін келесіге келтіруге болады: 1. жалпы және қабылданған ойлау тәсілі; 2. ұжымның тұқым қуалайтын жады; 3. біздің өмір салтымызды сипаттайтын практикалық дағдылар мен идеялардың әлеуметтік мұраланған жиынтығы; 4. қоғам жүзеге асыратын құндылықты іріктеу; 5. мінсіз өкілдік; 6. адамның санасында жасанды орта қалдыратын із; 7. прецеденттер мен ережелер жүйесі; 8. адам мен әлем арасындағы жүйе; 9. адамды қоршаған кеңістікті ақылға қонымды және рухани кеңістікке ұйымдастырудың бекітілген әдістемесі. А. Т. Хроленко "мәдениеттің өзегі-мағыналар" деген ойды ерекше атап көрсетеді. Сонымен, әртүрлі мәдениеттердегі бірдей заттар әртүрлі мағынаға ие: орыстарда шошқа балшықпен, қытайларда – бақытпен байланысты, орыстардағы сиыр ебедейсіздікті, ыңғайсыздықты, үнділерде – ана болуды, тазалық пен қасиеттілікті білдіреді. Лінгвомәдениеттанудың тағы бір маңызды ұғымы-менталитет. Неміс сөзі менталитет біртіндеп орыс сөзін мыстырады менталитет. Менталитет көбінесе " ... "ретінде анықталады" топтардағы жеке тұлғалардың ұзақ мерзімді мінез-құлқы мен пікірлерінің жалпы тонуы ". Бұл ретте адамдардың мінез-құлқының "олардың санасына тіл, дін, тәрбие, әлеуметтік қарым-қатынас арқылы енген" әлем бейнесімен байланысы міндетті түрде баса айтылады.

Халықтың менталитеті: 1. еңбекке, меншікке, байлыққа, кедейлікке қатысты; 2. құқық пен әдет-ғұрыптың табиғатын түсінуде; 3. табиғат бейнесінде және оның танымында, оған әсер ету тәсілдерінде; 4. ғаламның құрылымындағы адамның орнын түсінуде; 5. өмір жасын бағалауда (атап айтқанда балалық және кәрілік); 6. өлімді қабылдауда; 7. әйелге, неке мен отбасының рөліне, жыныстық мораль мен тәжірибеге қатысты; 8. жер бетіндегі және трансценденттік әлемге қатысты; 9. кеңістік пен уақытты түсіндіруде; 10. элита мәдениетінің фольклорлық мәдениетке қатынасында; 11. "жоғарғы" және "низамға" тән діндарлық нысандарында; 12. әлеуметтік фобияларда, ұжымдық психоздарда; 13. мерекелер мен әдет-ғұрыптар тарихында; 14. тұлғаның өзін-өзі тану тәсілдерінде. Менталитеттің үш түрі туралы жиі айтылады: 1)" Батыс " дедуктивті-танымдық менталитет, тұжырымдамалар мен пайымдаулар түрінде қоршаған шындықты көрсетуге тырысады және практикалық бағытқа ие; 2) интуитивті ойлауға бағытталған, көбінесе ойлауға, рухани өзін-өзі жетілдіруге, ішкі әлемді дамытуға бағытталған, көбінесе ұғымдарды емес, мағыналық және мифтерді қолданатын" Шығыс "менталитеті; 3) этномәдени қоғамдастықтың

алдында тұрған өмірлік жағдайлар мен нақты мәселелерді нақты шешуге бағытталған" дәстүрлі қоғам " менталитеті. Лингвомәдениеттанудың тағы бір негізгі ұғымы-әлемнің тілдік бейнесі менталитетпен байланысты. Әдетте бұл " халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесімен дамыған және лингвистикалық номинациялар арқылы жүзеге асырылатын барлық нәрсені біртұтас және көп бөліктен тұратын әлем ретінде, оның құрылымында және оның бөліктерінің тілдік байланыстарында бейнелейтін, біріншіден, адам, оның материалдық және рухани өмірі, екіншіден, оны қоршап тұрған барлық нәрсе: кеңістік пен уақыт, тірі және жансыз табиғат, адам жасаған мифтер аймағы және қоғам ". Менталитет әлемнің лингвистикалық бейнесі арқылы мәдениетпен байланысты, тұжырымдама менталитеттің бірлігі болып саналады-когнитивті лингвистиканың негізгі терминдерінің бірі. Лингвомәдениеттанудың мақсаты - "тілдің мәдениетті бейнелейтін, сақтайтын және тарататын тәсілдерін" зерттеу [Маслова 2001, 56]. Осы мақсатқа жету үшін ғылым келесі міндеттерді шешеді: 1) мәдениет тілдік ұғымдарды қалыптастыруға қалай қатысады; 2) "мәдени мағыналар" тілдік белгінің мағынасының қай бөлігіне бекітіледі; 3) бұл мағыналар сөйлеушілер мен тыңдаушыларға түсінікті ме және олардың сөйлеу стратегияларына қалай әсер ететіндігі; 4) ана тілінің мәдени-тілдік құзыреттілігі бар ма, яғни оны тек сөйлеу және сөйлеу процестерін ғана емес, сонымен қатар мәдени көзқарастарды да меңгеру және т.б. [Маслова 2001, 56]. Мәдениеттанушының зерттеуінің негізгі материалы-мәтіндер мен сөздіктер, ең алдымен тарихи және диалектілік. Қазіргі мәдени лексикографияның міндеті-әртүрлі халықтардың мәдени құндылықтарын жүйелеу. Мұндай сөздіктің керемет мысалы - "үнді-еуропалық тілдердегі мифологиялық символизмнің салыстырмалы сөздігі: әлемнің бейнесі және бейнелер әлемі" М. М. Маковский, онда автор адамзат өркениетінің ең көне қабатын – әртүрлі заттар мен тіршілік иелерінің, табиғат құбылыстарының, діни әрекеттер мен рәсімдердің пұтқа табынушылық символикасын қарастырады және оның тілдегі көрінісін көрсетеді. Лингвомәдениеттану бөлімдері әртүрлі негіздерде ерекшеленеді. "Бір / Бірнеше" және "синхрония / диахрония" арасындағы қарама-қайшылық принципі бойынша г. в. Токаревтің классификациясы құрылды: 1) бір мәдениеттің лингвомәдениеті бір лингвомәдени топтың, қоғамның, лингвомәдени типтердің және т. б. лингвомәдени ерекшеліктерін синхронды бөлімде зерттейді; 2) синхронды-компаративті лингвомәдениеттану әртүрлі лингвомәдениеттерді салыстырады (мысалы, орыс және ағылшын) бір тарихи кезең; 3) диахронды-компаративті лингвомәдениеттану бір лингвомәдениеттің әртүрлі кезеңдерін салыстырады, мысалы, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі орыс лингвомәдениеті.

VI Нейролингвистика

Нейролингвистика неврология мен лингвистиканың түйіскен жерінде пайда болды. Оны зерттеудің негізгі объектісі тіл жүйесі болып табылады. Сөйлеу мінез-құлқының ми механизмі. Адам миының құрылымы мен қызметін зерттеу барысында адамның сөйлеу әрекетімен байланысты ми қыртысының аймақтары туралы мәліметтер алынды. Сөйлеу әрекеті негізінен мидың үлкен жарты шарларының сол жақ жартысында локализацияланған болып шықты. Адамның ауызша сөйлеуін басқаратын Брока аймағы ми қыртысының сол жақ жарты шарының төменгі (үшінші) маңдай гирусының артқы бөлігінде орналасқан. Сол жақ жарты шардың Бірінші (жоғарғы) уақытша гирусында Вернике аймағы ауызша сөйлеуді түсінумен байланысты. Тілдегі логикалық-грамматикалық байланыстар үшін сол жақ жарты шардың париетальды-оксипитальды бөлігі жауап береді. Фронтальды лобтар осы және басқа ми қыртысының аймақтарын басқарады. Мидың пішіні саңырауқұлаққа ұқсайды. Ең көне бөлігі – "саңырауқұлақтың" аяғы-ғалымдар "бауырымен жорғалаушылардың миы" деп атайтын ми діңі. Мидың бұл бөлігі бауырымен жорғалаушыларда болған адамның алғашқы инстинкттеріне жауап береді. Ми бағанасы жұтылу, түшкіру, жөтел және т. б. сияқты рефлексстерді басқарады. Мидың екінші бөлігі-жарты шардың қыртысына дейін-жүйке жүйесінің эволюциясымен байланысты" ескі ми " деп аталады. Онда иіс, дәм, эмоция орталықтары орналасқан. Үшінші бөлімде, жарты шарлардың қыртысында сөйлеу орталықтары орналасқан, олар ауызша ойлау мен сөйлеу әрекетін қамтамасыз етеді. Нейролингвистика миды адамның сөйлеу және ауызша ойлау әрекетінің объектісі ретінде зерттейді, әрине, басқа психикалық процестермен – есте сақтау, зейін, эмоциялар және т. б. Нейролингвистиканың мұндай кең объектісі біреуімен қоршалған Тараптар, оның қажетті пәнаралық, ал екінші жағынан, көп оның проблемалары. Бірінші және бастысы-нейролингвистика емес қатаң парадигма ретінде бар, оның бірқатар позициялары бұлыңғыр. Осы пән бойынша зерттелетін мәселелердің ауқымы да жеткілікті кең және гетерогенді теориялық және эксперименттік материалдарды қамтиды. Әдетте, кез-келген нейролингвистикалық зерттеу үш бөліктен тұрады: лингвистикалық, нейрофизиологиялық және психологиялық. Жақында нейролингвистиканың бұл аспектілері биологиялық бөлікпен толықтырыла бастады. Нақты зерттеулерде бөліктердің әрқайсысының "меншікті салмағы" бірдей емес. Кейбіреулерінде лингвистикалық бөлік алдыңғы қатарға шығады, мысалы, Р. О. Джейкобсон, басқаларында – нейрофизиологиялық, мысалы, А. Р. Лурия, үшіншісінде – психологиялық, мысалы, Л. С. Выготский. Сонымен қатар, нейролингвистикалық парадигмада зерттеудің өзіндік пәні және оны құру әдістері, зерттеудің өзіндік негізгі ұғымдары, әдістері мен әдістері бар, бұл оны жеке пәнге бөлуге негіз береді. "Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте" нейролингвистикағылым қалай анықталады: "Нейролингвистика-бұл неврология мен лингвистиканың түйіскен жерінде пайда болған және тілдік мінез-құлқтың ми субстратына қатысты тіл жүйесін зерттейтін ғылыми пән" "Сол кезде мені және Чистовичті баурап алған кәсіптің қалыптасып келе жатқан саласы, шын мәнінде, бодуин Эли мен Поливановтың "психофонетикасының" заманауи нұсқасы болды, ол фонеманың ішінде (Бодуэннен кейін) өзі шығарған кинематографиялық бірліктердің бір мезгілде болуы мүмкін екендігі туралы жазды... Біраз уақыттан кейін Мен бұл ғылымды екі жақты түсінуге келдім. Сөйлеу дыбыстарын кем дегенде екі түрлі көзқараспен қарастыруға болады. Біреуі-сөйлеу ағынын еститін, оны немесе оның қозғалысын Кожевников құралы немесе спектрограф сияқты жазатын, кез-келген фонетик сияқты осы ағынды немесе оның жазбасын құралмен сегменттеуге және сипаттауға тырысатын сыртқы бақылаушы қабылданған жалпы фонетикалық схемаға сәйкес. Мұндай сыртқы бақылаушы үшін талданатын дыбыстарды кім немесе не айтатыны – адам, сөйлеу синтезаторы немесе компьютер негізінен немқұрайлы. Тағы бір көзқарас – сөйлеушінің ішінен, ол қандай сөздерді және қандай комбинацияларда айтқысы келетінін біледі. Бұл соңғы көзқарас субъективті болып табылады, ол тілдің фонологиялық құрылымына қатысты, өйткені үздіксіз дыбыс ағынының фонемаларға бөлінуі адамның жадының тұқым қуалайтын сипаттамаларымен анықталады: фонологиялық жүйе эволюцияның осы жүйені қолданатын құрылғыға қойған шектеулеріне байланысты. Кейінірек, жерден тыс өркениеттермен ықтимал байланыс орнатуға дайындалып жатқан адамдармен бірлескен талқылауларға қатыса отырып, мен оларға жүйенің

басқалармен екенін түсіндіруге тырыстым параметрлер сөйлеу ағынын біз сияқты бөліктерге бөле алмауы мүмкін. Орталық жүйке жүйесінің қай бөлімдері бір-бірімен өзара әрекеттесіп, сөйлеу қимылдарына ғана емес, сонымен қатар бүкіл фонемалар жүйесін және тілдің басқа деңгейлерін құруға және қолдануға жауап береді, нейролингвистика аша бастайды. Бізді Джейкобсон мен Луриядан кейін қызықтыратын адамнан басқа (зертханада оның қызметкерлерімен бірге Нейрохирургия институтында мен 1960 жылдардың басынан бастап афазияларды лингвистикалық талдаумен айналыстым) соңғы кездері осы жүйелердің бұзылуына қатысты патологиялық материал бақылау үшін қол жетімді болады (мидың суреттері мен қан ағымын алудың жаңа және әлі де жетілмеген әдістері енгізілгендіктен) және мидың сөйлеу аймақтарының қалыпты жұмысы қалыпты... Эволюциялық тұрғыдан алғанда, адам тілінің таңқаларлығы-сөйлеу үшін қажет болған органдар (бірақ басында басқа функциялары бар) осындай күрделі құрастырылған құралдың пернетақтасы ретінде қалай пайдаланылды. Сонымен қатар, оларды басқару жүйелерінің дамуы болды. Жаңа зерттеулер адамның нейролингвистикалық ұйымының сөйлеу сияқты бөліктерінің қалыптасуын жатқызуды мүмкіндік береді Вернике аймағы, кем дегенде 8 миллион жыл біздің эволюциялық тарихымызға терең... және ондағы пайдалы байланыс сигналдарын анықтау үшін дыбыстық ақпаратты сүзудің нақты жүйке жолы (басқалардан айырмашылығы, атап айтқанда, кеңістікте бағдарлау үшін пайдаланылатындардан) әлдеқайда көп приматтардың ерте тарихы (ол алдымен маймылдарда табылды және жақында ғана...адамындағы оптикалық және акустикалық қабылдаудың параллелизмін зерттеуде расталды). Әлем тілдеріндегі фонемалардың орташа саны (11 – ден 15-ке дейін Тынық мұхиты және ішінара Оңтүстік Америка шыршасының тілдерінде-айну және Полинезия типтері, дауыссыз дыбыстардың ең аз саны, ол өз уақытында арнайы жазған Одрикур, - және Абхаз тілінде 81-ге дейін) приматтар мен басқа сүтқоректілердегі сигналдардың орташа санына сәйкес келеді. Адамның дамуы жүйе элементтерінің санын көбейту емес, эволюцияның бұрынғы кезеңдерінен мұраға қалған қордың үстіне салынған иерархиялық деңгейлерді енгізу жолымен жүрді. Егер өткен ғасырдағы гуманитарлық білімнің жетістіктері (көпшілік болжағандай) жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін, ең алдымен биологияны – осы тұрғыдан әлі аз зерттелген адам туралы ғылым материалымен байланыстыруға байланысты болса, онда нейролингвистика және психофонетика Нейролингвистика диагностикалық мәселелерді шешіп, клиникалық тәжірибенің қажеттіліктерінен туындады. Клиникалық бақылаулар сөйлеу механизмімен байланысты жүйке құрылымдарының негізгі түрлерінің зақымдануын анықтады. Ғылымның дамуындағы пайда болған және классикалық кезеңдегі нейролингвистикалық зерттеулердің негізгі әдісі-әртүрлі жағдайларда науқастың сөйлеу мінез-құлқын бақылау әдісі: мәтіндерді қайталау, әңгімелер, әңгімелер, оқу, жазу, әртүрлі сынақтарды қолдану және т. б. Ғылымның өзі тереңдеп, миды бақылауға арналған техникалық құралдар, аспаптар, құралдар мен реактивтер жетілдірілген сайын жаңа нейролингвистикалық әдістер де пайда болады. Олардың қатарына амитал-натрий сынағасымен біріктірілген ангиография жатады-радиоконтраст агентінің көмегімен миды зерттеу әдісі. Қазіргі нейролингвистикада стереотактикалық әдіс қолданылады-микро құралдарды мидың берілген құрылымдарына қатаң енгізу емдік және диагностикалық мақсаттар, мысалы, жасушалардың биоэлектрлік потенциалдарын жазу. Дәл осы мақсаттарда мидың белгілі бір аймақтарын электрлік ынталандыру жүзеге асырылады. Сонымен, электроакустикалық зерттеулердің нәтижелері дыбыстардың акустикалық белгілеріне (дауысты — дауыссыз, соноран — шулы, дауысты — саңырау және т.б.) нейрологиялық корреляцияның болуын көрсетті. Бір жақты электрошок терапиясы-жарты шарлардың бірін уақытша инактивациялау-сол және оң жарты шарда бақыланатын құбылыстардың спектрін алуға мүмкіндік берді. Қазіргі нейролингвистиканың бір әдісі-дихотикалық тыңдау-Әр түрлі есту тітіркендіргіштерін бір мезгілде екі арналы қабылдау (қабылдау). Мысалы, бұл оң құлақтың сөйлеу дыбыстарын дәл тануға қабілетті екенін көрсетті, ал сол жақ барлық басқа дыбыстарды тиімді ажыратады. Қазіргі әдістерге мидың биоэлектрлік белсенділігі, церебральды қан ағымы және т. б. туралы жазбалардың әртүрлі түрлері жатады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап нейролингвистика адамның мінез-құлқын жан-жақты зерттеудің бір аспектісіне айнала бастады.

VII Паралингвистика және этнолингвистика

Паралингвистика (грек. para – қасындағы, маңындағы және лингвистика) хабарланатын ойдың, пікірдің вербалды (сөзбен білдіру) тәсілдерімен қоса сөйлеу үстінде қолданылатын вербалды емес (тілден тысқары) амалдармен берілуін зерттейтін тіл білімінің саласы. Сонымен, паралингвистика – ”тіл – тілдік қатынастың вербалды емес белгілерін” зерттейді. Паралингвистика термині 1940ж. бастап қолданылады (А. Хилл енгізген).

Паралингвистикалық тәсілдердің үш түрі бар:

- 1) кинетикалық, яғни, қимыл, поза, бет қимылы;
- 2) фонациялық, яғни дыбыстық (тембр, темп, дауыстау, кідіріс, әуен, диалектілік айтылу ерекшеліктері);
- 3) графикалық (әріптерді жазу – почерк, символдар және т.б.).

Сөйлемдегі сөзге қатысты паралингвистика құралдары үш түрлі қызмет атқарады: қосымша хабар жеткізеді, сөз орнына қолданылады, сөзбен бірге қолданылады.

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес бір саласы. «Тіл әлемінде» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толық жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген социолингвистика, психолингвистика, статоллингвистика, паралингвистика іспеттес этнолингвистика да – «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ проблемасы шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала.

Орыс ғалымы О.С. Ахманова этнолингвистика терминіне мынадай анықтама береді: «Этнолингвистика – тілдің өмір сүруі мен дамуындағы тіл мен халықтың және лингвистикалық факторлар мен этникалық факторлардың өзара қатынасын зерттейтін макролингвистика саласы»

VIII Синтаксистік парадигма

Соңғы онжылдықтардағы лингвистикалық ғылымның дамуы синтаксистік парадигматика проблемаларының қарқынды дамуымен сипатталады. "Синтаксистік парадигма" ұғымы ең жаңа лингвистикалық ұғымдардың қатарына жатады. Бұл парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарды қарастыруды біріктіру қажеттілігі туралы идеяның логикалық жалғасы, олардың өзара тәуелділігін қазір барлығы мойындайды. Бірақ қазіргі Лингвистикада синтаксистік парадигманың жалпы қабылданған анықтамасы жоқ, оның қандай критерийге негізделгені, оның мүшелері қандай құрылымдар екендігі, оның шекаралары орналасқан синтаксистік парадигма бірліктерін қандай қатынастар біріктіретіні белгісіз. Ағылшын тілінің материалындағы сөйлем парадигмасы мәселесі мүлдем зерттелмеген. Синтаксистік парадигматика өзінің қалыптасуына трансформациялық әдіске байланысты. Трансформациялық грамматикада парадигма құрылымдық жағынан әр түрлі, бірақ семантикалық жағынан салыстырмалы құрылымдар қатары ретінде түсініледі, яғни. трансформациялық парадигматика семантикалық эквиваленттілік ұғымына негізделген. "Синтаксистік парадигма" ұғымын тұжырымды қамтитын кез-келген грамматикалық категориялардың нәтижесі ретінде кеңінен түсіндіруге болады және оларға синтаксистік қатынастардың сипатымен ерекшеленетін көптеген синтаксистік классификацияларды ғана жатқызуға болады. Т. П. Ломтев орнатқан синтаксистік парадигма предикативті объектілер арасындағы қатынастардың конверсиялану белгісіне сүйенеді. М. Я. Блох синтаксистік парадигманы "категориялық мағынаны білдірудің жалпыланған (үлгілі) вариативті-инвариантты белгісі бойынша синтаксистік деңгейде корреляцияланған және біріктірілген тілдік құрылымдар қатары" деп түсінеді. Синтаксистік парадигманы барынша кең түсіну, оған сәйкес соңғысы кем дегенде бір морфемамен ерекшеленетін корреляциялық синтаксистік құрылымдар кешені ретінде анықталады, синтаксистік парадигмаға сөйлемді де, сөз тіркесін де қосады. Шынында да, бұл синтаксистік парадигма туралы болғандықтан, оның мүшелері синтаксистік деңгей бірліктері болуы керек: сөйлем және сөз тіркесі. Кейбір лингвистердің айтуы бойынша, фразаның парадигмалары синтаксистік емес, морфологиялық парадигмалардың қосындысын білдіреді. Мысалы, *this book, these books* сөз тіркестерінің парадигмалары негізгі сөз тіркестерінің формалар жүйесіне сүйенеді. Синтаксистік мәселелермен айналысатын лингвистер синтаксистік парадигманың бірліктері сөйлемдер болып табылады. Алайда, сұрақ туындайды: бұл ұсыныстар қаншалықты кең таралған (кең таралған) болады. Сөйлемдердің таралуының әр дәрежесінің өзіндік парадигмасы бола бермейтіні анық. Әйтпесе, синтаксистік парадигматика мүлдем көрінбейтін және практикалық маңызы жоқ болар еді. Сондықтан Н. Ю. Шведованың терминологиясынан кейін сөйлемдердің құрылымдық негіздері деп атауға болатын кейбір жалпы бірліктердің парадигмаларын құру қажет. Алайда, сөйлемнің осы құрылымдық негізіне н. ю.Шведова сияқты сөйлемнің негізгі мүшелері деп аталатындарды ғана емес, сонымен қатар олардан басқа, предикаттың валенттілігінен тікелей туындайтын сөйлемнің кіші мүшелері деп аталатындарды да жатқызған жөн. П. Адамец пен В. Грабе әр сөйлемнің негізінде предикаттың субстанциялармен конфигурациясы болып табылатын кейбір ядро жатыр деп болжайды. Семантикаға жақын бірқатар сөйлемдерде бірдей ядро бар, бірақ ол олардағы әртүрлі грамматикалық дизайнды қабылдайды. Бір ядроны әр түрлі мүшелер әр түрлі сөйлемдерде тарата алады, бірақ ядроның сәйкестігі осы сөйлемдердің туыстығын қамтамасыз етеді. Жоғарыда аталған лингвистер синтаксистік жүйенің орталығына ядролық сөйлемдер ұғымын қояды. Ядролық сөйлем-бұл басқалармен салыстырғанда етістік және синтаксистік категориялардың шекті белгіленбеуімен сипатталатын сөйлем ядросының жүзеге асырылуы.

Ядролық ұсыныстың таңбаланбауы нақты кепілмен, ұсыныстың номинативті түрімен (субъектіні номинативті жағдайда қою) және ешқандай қосымша лексикалық-модальды құралдармен қиындатылмаған таңбаланбаған модальділікпен көрінеді. Осылайша, синтаксистік парадигмалардың бірліктері сөйлемдердің құрылымдық негіздері болып табылады, яғни предикаттан, субъектіден және компоненттерден тұратын белгілі бір дәрежеде орналастырылған сөйлемдер. Синтаксистік парадигмаға жалпы парадигманың немесе ядролық ұсыныстың бастапқы формасының барлық формалары жатады. Ядролық ұсыныстың барлық түрлендірулері көбінесе

трансформация деп аталады, ал пайда болған жаңа формалар трансформация деп аталады. Алайда, олардың нақты саралануына байланысты оларды терминологиялық тұрғыдан ажыратып, мыналар туралы айту пайдалы емес: 1) трансформациялар (трансформациялар), 2) модификациялар (модификациялар) және 3) ядролық ұсыныстың вариациялары (нұсқалары). Трансформациялар – бұл ядролық сөйлемнің Синтаксистік құрылымы өзгертін, бірақ оның лексикалық мазмұны мен компоненттері арасындағы жалпыланған семантикалық қатынастардың сипаты сақталатын түрлендірулер. Мысал келтірейік: Мен оның бетін есіме түсірдім-мен оның бетін есіме түсірдім. Мен жазған жоқпын – мен жазған жоқпын (мысалдарды мақала авторы құрастырған-В.Д.). Әрбір трансформацияның өзіндік коммуникативті функциясы бар (хабарламаның жалпы перспективасы, модальділігі, стилистикалық бояуы және т.б. өзгереді). Модификация дегеніміз – оған жаңа модификатор элементін қосу арқылы ядролық ұсынысты түрлендіру, әдетте модальды немесе фазалық мәні бар. Мысалы: Мен келемін-мен келе аламын. Бұл туралы айтылмайды - бұл туралы айтудың қажеті жоқ (мысалдарды мақала авторы құрастырған – В. Д.). Әрбір модификацияның айқын коммуникативті функциясы бар, хабарламаның мәні әдетте айтарлықтай өзгереді, бірақ ядролық сөйлемнің барлық лексикалық компоненттері сақталады. Вариация дегеніміз – оның синтаксистік құрылымы мен компоненттерінің саны толық сақталған кезде ядролық ұсыныстың түрленуі. Вариациялармен жеке компоненттердің морфологиялық категориялары ғана өзгереді (уақыт, түр, көңіл-күй, сан және т.б.). Мысал келтірейік: Мен кітап оқыдым-мен кітап оқыдым. Бала аулада ойнайды-балалар аулада ойнайды (мысалдарды мақала авторы құрастырған – В.Д.). Г. А. Золотова модельдегі вариацияның үш негізгі түрін сипаттайды: 1) грамматикалық модификациялар; 2) құрылымдық-семантикалық модификациялар; 3) синтаксистік синонимдер. Бірінші жағдайда, бастапқы құрылым уақыт пен модальділіктің грамматикалық мәндерімен ерекшеленетін бірқатар вариантты құрылымдармен тұрақты қатынаста болады (парадигма Н. Ю. Швед), сондай – ақ бастапқы құрылымдардың белгілі бір шеңбері үшін синтаксистік тұлғаның мәндері, яғни предикативтілік компоненттерін құрайтын категориялар. Көрсетілген грамматикалық мәндермен ерекшеленетін құрылымдар модель мен типтік мәнің сәйкестігімен бір қатарға біріктірілген. Екінші жағдайда, бастапқы құрылым іс-әрекет субъектісінің іс-әрекетке модальды-волеуативті қатынасы, фазалық мәндер, экспрессивті, сұраулы және теріс мәндер сызықтары бойынша сөйлем модельдерінің бірқатар тұрақты құрылымдық-семантикалық модификацияларының негізін құрайды. Бұл жағдайда әртүрлі сызықтардың модификациялары бір модель шегінде біріктірілуі мүмкін. Мұнда вариантты құрылымдар модельдің сәйкестігі мен типтік мәнін сақтайды. Қызметтік және көмекші сөздер, сондай-ақ интонация арқылы жасалған семантикалық айырмашылықтар сөйлемнің құрылымдық-семантикалық негізін өзгертеді, бірақ өзгертпейді. Үшінші жағдайда бастапқы құрылым синонимдік қатардың негізін құрайды. Мұнда қатынастардың басқа сипаты бар: серия құрылымдық-семантикалық тұрақтыларға негізделген типтік мағынаның сәйкестігімен байланысты, бірақ модельдің бірлігі сақталмайды, қарама-қайшылық осы мағынаны білдіру тәсілдері бойынша, сәйкес семантикалық реңктермен жүреді. Қарастырылған вариативті қатарлардың әрқайсысын сөйлем парадигмасы ұғымына келтіруге болады, бірақ олардың әртүрлілігі парадигманы көлденең, синтагматикалық емес, тік ось ретінде синтаксистікке қолайсыз етеді. Егер сіз геометриялық кескіндерді қолдансаңыз, сөйлемнің бастапқы құрылымы қиылысу және өзара әрекеттесу арқылы вариантты құрылымдардың көп бағытты сызықтары өтетін нүкте деп айтуға болады. Орталықта инвариантты, бастапқы құрылымы бар осы сызықтардың әрекет ету аясын Г. А. Золотова сөйлемнің Синтаксистік өрісі деп атайды. Басқаша айтқанда, сөйлемнің Синтаксистік өрісі-сөйлемнің бастапқы құрылымының айналасында оның тұрақты грамматикалық және құрылымдық-семантикалық модификациялары мен синонимдік түрлендірулерін біріктіретін жүйе. Әр түрлі типтегі сөйлемдердің бір немесе басқа модификациялар мен түрлендірулерге қабілеттілігі сөйлемнің құрылымдық-семантикалық қасиеттерімен, яғни осы құрылымның осы тілдің синтаксистік жүйесіндегі басқалардың арасында орналасуымен анықталады. Модельдің өзгеруіне байланысты бастапқы құрылымның синонимдік түрлендірулері сыртқы шеңберде немесе өрістің сыртқы қабатында орналасқан. Бастапқы құрылымды өзгертпейтін қосымша мағыналармен оның предикативті минимумын тарататын және қиындататын сөйлем компоненттері өрістің шеткі бөлігін құрайды [сол жерде]. Неғұрлым

тарылған және осылайша айқын түрде сөйлем парадигмасы н. ю. Шведова тұжырымдамасында көрсетілген, ол сөйлем парадигмасында синтаксистік уақыт пен объективті модальділік белгілерімен ерекшеленетін формаларды қамтиды. Парадигмалардың бұл түрі сөйлемнің морфологиялық формаларын ұйымдастыратын бірдей грамматикалық категорияларға негізделген. Алайда, морфологиялық парадигмаға жақындығына қарамастан, сөйлем парадигмасы аталған тұжырымдамада синтаксистік ретінде сипатталады: оның мүшелері сөйлемнің Синтаксистік (морфологиялық емес) формалары болып табылады, онда шақ белгілері бойынша айырмашылықтар етістіктің өзгеруімен ғана емес, сонымен қатар сөйлем құрылымындағы айырмашылықтармен де көрінеді. Синтаксистік парадигма сөйлемнің барлық мүмкін модельдері үшін құрылады, ал морфологиялық парадигма тек "классикалық" етістік сөйлемдерге қолданылады.

Қазіргі уақытта синтаксистік парадигма іліміне қандай да бір баға беру қиын, бірақ қазір парадигматикалық схемаларды құру өзара байланысты құрылымдардың үлкен шеңберін анықтауға және оларды белгілі бір сыныптарға бөлуге мүмкіндік беретіні анық. Атап айтқанда, инвариантты компонентті анықтау синтаксистік парадигма шеңберін реттейтін белгілер жиынтығын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, осылайша трансформациялық әдіс шеңберіндегі семантикалық эквиваленттілікті одан әрі зерттеу үшін трансформациялық грамматикаға теориялық негіз береді. Синтаксистік парадигманың өзгермелі белгілері де егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді, өйткені олардың әртүрлілігі мен субъективті мотивациясы синтаксисте қабылданған синтагматиканың негізі ретінде парадигма идеясына қайшы келеді. Осылайша, синтаксистік парадигма қазіргі грамматиканың аз зерттелген теориялық проблемасы болып табылады, оның дамуы, біздің ойымызша, осы ғылымның теориялық негізін кеңейтеді.

Тіл ғылымының жаңа бағыттары бойынша қалыптасқан антропоэлектік бағыттарға этнолингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану ғылым салалары жатады. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінің мәселелері осы бағыттардың негізінде зерттеліп, қазақ тілінің жүйелі-құрылымдық қызметімен қатар, танымдық қызметтерінің шеңбері кеңейе түсті. Тілді антропоэлектік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын бұл салалардың барлығы түптеп келгенде мынадай мәселелерді шешуді көздейді: адамның тілге қалай ықпал жасайтынын анықтау және тілдің адам санасына, ойлауына, мәдениетіне қандай әсер ететінін, қандай қызмет ететінін анықтау мәселелерін шешуге тырысады. Тіл мен адамның өзара тығыз қатынасына қарай анықталған салаларды былай көрсетуге болады: адамның тілі мен рухани белсенділігі; тіл мен адам физиологиясы; тіл мен ойлау; сана әрекеті; тіл мен құндылықтары; тіл және таным.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Лукин, О. В. Новые направления современного языкознания (2-я половина XX века – XXI век): учебное пособие. – Ярославль : РИО ЯГПУ, 2015. – 80 с.
2. Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему // Языкознание: взгляд в будущее / Под общ. ред. проф. Г.И. Берестнева. Калининград, 2002. – С. 6 – 86.
3. Джабраилова В. С. К вопросу об определении синтаксической парадигмы
4. <https://massaget.kz/qaarc/qa/23515/>
5. <https://qazaquni.kz/kogam/160712-qazaq-tilin-auqymdy-reformalau-ulttyq-ideya>